

НЕГИРАНИ ПРЕЗЕНТ У УПИТНИМ РЕЧЕНИЦАМА

СРЕТО ТАНАСИЋ

Институт за језик, Сарајево

UDK 808.61/62—559.1 : 808.61/62—561.62

Изворни научни рад

Примљен: 17. 11. 1991.

Прихваћен: 04. 12. 1991.

Негирани презент глагола имперфективног и перфективног вида у упитним реченицама понаша се двојачко: исказује временско или модално значење. Значење оваквог презента идентификује се у оквиру ширег контекста.

Негирани презент у упитним реченицама спада у ред оних малобројних питања у вези са употребом презента која се појединачно јављају као предмет сербокроатиста од почетка овога вијека све до наших дана. Још у првом издању своје *Граматики* Томо Маретић је скренуо пажњу на употребу презента у овим реченицама. Он је ту изнио мишљење да се, као изузетак, негираним презентом у упитним реченицама исказује садашња радња и кад је глагол перфективног вида¹. То је понукало Аугуста Мусића да се подробније забави овим питањем. Резултате свога истраживања он је објавио у посебном раду². У вези са употребом перфективног презента у овим реченицама Мусићево мишљење се може свести на три тачке. Прво, негирани презент у овим реченицама значи да се радња ни у једној прилици не врши³. Друго, овим значење негираног презента није исцрпено. Презент у овим реченицама исказује и значење спремности, односно неспремности субјекта радње да врши радњу; њиме се пита зашто субјекат радње неће да изврши радњу. Значење презента може некад да значи способност или могућност субјекта радње да изврши радњу⁴. Треће, презентом се подстиче субјекат радње да изврши радњу⁵. У овом раду Мусић се осврнуо и на негирани презент имперфективних глагола у упитним реченицама. По њему негирани презент имперфективних глагола може да има исто значење као и презент перфективних глагола — да се њиме пита за узрок зашто се имперфективна радња не врши ни у једној прилици. Такође,

¹ Томо Маретић, *Грамматика и стилистика хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб 1899, 516.

² Аугуст Мусић, *Значење перфективног презента у негативним питањима у хрватском или српском језику*, Јужнословенски филолог I/1—2, Београд 1913, 27—34.

³ Мусић, *Op. cit.*, 28.

⁴ Мусић, *Op. cit.*, 29—30.

⁵ Мусић, *Op. cit.*, 32.

презент имперфективних глагола може да значи радњу која се управо (не) врши у вријеме говора⁶.

Ово мишљење Маретић је уважио и у другом издању своје граматике он свој став о овоме питању усклађује са Мусићевим: негираним презентом перфективних глагола не износи се »чиста права садашњост«, већ је значење волунтативно, њим се тражи разлог зашто субјекат радње неће да је изврши⁷. Овоме питању посвећивали су пажњу и неки други проучаваоци глаголских облика српскохрватског језика, а свакако је највећи утицај у сербохрватистици имало мишљење Михаила Стевановића. Он се углавном слаже са Мусићем, и то прије свега са оним Мусићевим ставом који се односи на питање зашто нема спремности или жеље да се радња изврши⁸.

Овдје је интересантно напоменути да је овакав тип употребе перфективног презента издвојен и у русистици. Говорећи о употреби перфективног презента за исказивање неактуелне садашњости, А. В. Бондарко наводи и овај случај. Он га разматра као један од случајева у склопу једног типа презента за неактуелну садашњост — потенцијалног презента. Његово мишљење о оваквом значењу презента идентично је мишљењу А. Мусића. Поред тога што то произилази из самог смјештања овог типа презента међу остале случајеве исказивања неактуелне садашњости, он истиче да овај презент има у свом значењу и елеменат одсуства жеље код субјекта да именовану радњу изврши и да посредно представља и подстицај субјекту да изврши именовану радњу⁹.

Иако је Мусић својим радом унио више јасноће у ово питање, треба рећи да се у оваквим реченицама презент, перфективних и имперфективних глагола, не понаша увијек исто. Зато је потребно још једном се вратити овоме питању и видјети какво значење облик презента може имати у овим реченицама. Управо је то и циљ овога рада.

Прије него што пређем на анализу грађе, потребно је да кажем нешто о полазишту са кога ћу посматрати употребу презента као временског глаголског облика. Наиме, познато је да се синтакса глаголских облика у сербохрватистици двадесетог вијека кретала трасом коју је понудио Александар Белић својом теоријом индикатива и релатива¹⁰. Према овој теорији у одређивању значења временских глаголских облика значајна су два момента: моменат говора и моменат вршења гла-

⁶ Мусић, *Op. cit.*, 28—29.

⁷ Томо Маретић, *Грамматика хрватскога или српскога књижевног језика*, III издање, Загреб 1963, 601—602.

⁸ Михаил Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд 1969, 568—569.

⁹ А. В. Бондарко, *Вид и время русского глагола*, Москва 1971, 110.

¹⁰ Ту теорију А. Белић је изнио у раду *О синтаксичком индикативу и »релативу«*, *Symbolae Grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, II, Краков 1927, 47—56. Међутим, ова теорија је објелодањена нешто раније у раду (Белићевом) *О употреби времена у српскохрватском језику*, *Јужнословенски филолог VI*, Београд 1926—1927, 102—132.

голске радње. Иако је ова теорија у вријеме свога настанка представљала значајан помак у науци о глаголским облицима, показало се временом да она није универзална, како је приказивана у сербокroatистици. О томе најбоље свједоче неријешени спорови о појединим питањима употребе глаголских облика у српскохрватском стандардном језику, а неки од изучавалаца глаголских облика су и закључили да је ова теорија постала недостатна¹¹.

Данас се у науци о глаголским облицима, па и у новијој славистичкој литератури о овоме питању, моменат говора и моменат вршења узимају у обзир, али се показује да је релевантно узимање у обзир и неких других момената. Тако је Х. Рајхенбах увео и трећу тачку на временској оси — моменат референције¹². На основу односа момента вршења према моменту говора радња се одређује као садашња, прошла или будућа, а мјесто које она заузима у тим оквирима утврђује се на основу односа момента вршења према моменту референције. Овај однос говори и о неким другим карактеристикама радње: она може бити организована тако да се врши у једној тачки или се ради о низу таквих тачака¹³. У првом случају ради се о референцијалним радњама, у другом — о нереференцијалним радњама¹⁴.

Шта уноси увођење опозиције референцијалност/нереференцијалност у изучавању презента у српскохрватском језику? Познато је да се у складу са теоријом индикатива и релатива за презент тврдило да он исказује садашње радње само кад су у питању глаголи имперфективног вида. Глаголима перфективног вида таква могућност није приписивана. У ствари, сагласност је владала само у томе да имперфективни презент исказује садашње радње кад је у питању референцијална радња. Чак ни презенту имперфективних глагола нереференцијално представљених нису сви приписивали значење садашњости. Ту се огледа непринципијелна употреба појмова индикатива и релатива. Увођење опозиције референцијалност/нереференцијалност глаголске радње показало је да се мора говорити посебно о репертоару глаголских облика за

¹¹ Тако један од проучавалаца синтаксе глаголских облика, Јован Вуковић, у предговору своје *Синтаксе глагола*, у којој објављује радове о глаголским облицима настале у дужем периоду његова рада, закључује да ова теорија постаје уска за изучавање глаголских облика — стр. 7.

¹² В. Н. Reichenbach, *Elements of symbolic logic*, New York 1947.

¹³ Овакву интерпретацију односа момента вршења према моменту референције даје Милка Ивић у раду *О значењу српскохрватског плусквамперфекта*, Зборник за филологију и лингвистику, XXIII/1, Нови Сад, стр. 98—99.

¹⁴ У раду из претходне биљешке М. Ивић не наводи термине за једну и другу радњу. У раду *Начини на које словенски глагол овремењује радњу*, објављеном у њеној књизи Лингвистички огледи, она уводи термине референцијална и нереференцијална радња и референцијалне радње дефинише као радње актуелне у садашњости, прошлости или будућности, а ако тако није — ради се о нереференцијалним радњама, стр. 37. Нешто више о томе како се ове појаве именују и дефинишу у русистички и бохемистички, тдје се о њима говори више него у сербокroatистици, може се видјети у моме раду *Реченица као сигнал нереференцијалности глаголске радње*, Књижевни језик 15/2, 177—181.

исказивање садашњих, прошлих и будућих радњи у једном и другом случају. Тако се при исказивању референцијалних садашњих радњи у српскохрватском језику употребљава само презент имперфективних глагола а при исказивању нереференцијалних садашњих радњи употребљава се презент имперфективних и перфективних глагола¹⁵.

Како је у разматрању употребе презента у овом типу реченица перфективни презент био у првом плану, и ја ћу се прво позабавити његовим значењем. Ево неколико примјера са овим обликом у ушитним реченицама.

1. Зашто онда не дезертирате из војске? (Јалић, 245)
 Па што се не кажеш идиоте? (Јалић, 72)
 Што ми се не кажеш? (Ћосић, 103)
 Зашто не наредиш повлачење? (Ћосић, 57)
 Зашто ви себи не савијете гнијездо? (Сушић, 122)

У свих пет примјера ситуација је потпуно иста. Све ове реченице јављају се у дијалогу између говорног лица и лица у позицији субјекта. Говорно лице пита лице у позицији субјекта за његов став зашто неће да изврши дату радњу. Говорно лице сматра да лице у позицији субјекта треба да изврши те радње. Овоме опису у потпуности одговара ситуација у другом и трећем примјеру. Наиме, кад говорно лице изговара дате реченице, радња је већ извршена и, поред наведеног значења, у овим питањима садржан је став да је требало да се радње и прије изврше. Смисао значења презента у овим реченицама могао би се парафразирати и реченицама са обликом императива или потенцијала: *Кажи се; Могао би ми се казати*. У остала три примјера радња није извршена и, уз тражење става зашто лице у позицији субјекта неће да изврши радњу, говорно лице износи свој став да радња треба да се изврши и износи подстицај саговорнику да изврши радњу. Зависно од ситуације, ове реченице се могу парафразирати реченицама са обликом императива или потенцијала. Првом и четвртм примјеру више би одговарала парафраза са обликом императива, а петом — парафраза са обликом потенцијала.

Нешто другачији случај је са следећим примјерима.

2. Зашто не узме ласо? (Вулетић, 24)
 Зашто Павле не нареди повлачење, помисли он... (Ћосић, 57)
 Што вас онда не похапсе? (Јалић, 184)

У прва два примјера презент се јавља у реченицама које нису настале у дијалогу, већ у монологу. То има одређен значај и у интер-

¹⁵ Поред овога правила, које важи за активну и пасивну дијатезу, при пасивној дијатези репертоар се разликује и у томе што се референцијалне садашње радње исказују једном а нереференцијалне радње — трима конструкцијама (о чему сам говорио у раду *Пасивне конструкције за исказивање референцијалних и нереференцијалних садашњих радњи*, Књижевни језик 20/1—2).

претацији презента. Говорно лице и овдје тражи разлог зашто лице у позицији субјекта не изврши радње именоване обликом перфективног презента и износи свој став да би радње требало извршити. Овдје говорно лице не износи подстицај лицу у позицији субјекта да радњу изврши јер нема ни дијалога. Међутим, познате су и такве ситуације кад се дијалог води са лицем које није присутно. Тад би се могло говорити и о изношењу подстицаја. У конкретном случају није таква ситуација — то говори употреба презента у трећем лицу једнине, а не у другом лицу.

У трећем примјеру перфективни презент се јавља у реченици која је настала у дијалогу. Међутим, овај примјер се разликује од примјера из прве групе. Саговорник говорном лицу у примјерима из прве групе било је лице у позицији субјекта радње која се именује обликом перфективног презента, а овдје је саговорник говорном лицу лице у позицији објекта радње, а лице у позицији субјекта није присутно. И овдје се може говорити о два става. Говорно лице пита за разлог зашто лице у позицији субјекта радње неће да изврши ту радњу и износи свој став да радњу треба извршити. Пошто лице у позицији субјекта није присутно, не може се износити подстицај за извршење радње.

Као што се види, у обе групе примјера облик презента исказује модално значење. Овдје се не може говорити о исказивању садашње неререференцијалне радње. Може се, међутим, у оваквим реченицама обликом перфективног презента исказивати и садашња неререференцијална радња. То је у оним ситуацијама кад се у оваквим реченицама не инсистира на неком од ставова, било говорног лица било лица у позицији субјекта радње. Таква ситуација може се представити овако. Особа се жали другој особи да је понекад боли глава и међу те двије особе води се овакав дијалог.

3. — Попијеш ли ти тада таблету?

— Не попијем.

— Зашто не попијеш?

Кад се у овој реченици не инсистира на постојању става лица у позицији субјекта да неће да изврши радњу и кад се не исказује став говорног лица да треба да се радња изврши, и не износи се подстицај лицу у позицији субјекта на вршење те радње, онда се перфективним презентом у упитној реченици износи садашња неререференцијална радња, као и у претходне двије реченице у наведеном дијалогу.

И негирани презент имперфективних глагола у упитној реченици може да има различита значења. Овај облик може да има временско значење. Ево неколико примјера са имперфективним презентом у функцији исказивања садашње референцијалне радње.

4. Зашто не спаваш? (Вулетић, 251)

Зашто, друже Јевто, не спаваш? (Ћосић, 37)

Зашто не спавате ви? — уместо поздрава рече Малиша кад уђе. (Ђосић, 263)

Зашто не спаваш? Нешто си много забринут. Шта је? (Ђосић, 247)

Што не поткопаваш ћуприју? (Андрић, 57)

Како имперфективни презент може да исказује садашње референцијалне и нереференцијалне радње, потребно је уз остало утврдити да је ријеч о садашњим референцијалним радњама. У свим наведеним примјерима то се утврђује из ширег контекста. Шири контекст је показатељ временског значења ових радњи. У свим овим примјерима контекст искључује могућност да се било какав став исказује који би ове радње определијелио као модалне. Посебно се не може говорити о подстицају на вршење радњи именованим обликом презента. Тако у трећем примјеру то се може видјети из контекста. Малиша, говорно лице у овом случају, послије дужег одсуствовања навраћа у своју кућу и нелогично је да одмах с прага сугерише баби и браћи да спавају. И у следећем примјеру то је видљиво из реченица које су наведене иза реченице са обликом имперфективног презента у упитној реченици.

Облик имперфективног презента може и у овој реченици да исказује и садашње нереференцијалне радње. Тако је у следећим примјерима.

5. Зашто људи не вичу кад их воде у смрт, зашто се не огласе, зашто не траже помоћ. Зашто не бјеже? (Селимовић, 187)

И у овим примјерима из контекста је јасно да се имперфективним презентом у негираној форми исказују садашње радње, без посебног истицања модалног става. Да се ради о временском значењу презента у овим примјерима, говори и чињеница да у овим случајевима облик презента није могуће замијенити обликом потенцијала или императива.

И негирани презент имперфективних глагола некад може да изражава модално значење. Тако је у следећим примјерима.

6. Зашто не почињете? — прекину Вук мучну тишину. (Ђосић, 290)
Што не идеш кући, касно је! — рекох. (Сушић, 63)

У оба ова случаја из контекста је видљиво да говорно лице обликом презента изриче подстицај лицу у функцији субјекта да изврши именоване радње. Облик презента у овим реченицама би се могао замијенити обликом императива или потенцијала, без измјене значења у датом контексту.

Није увијек ни из ширег контекста јасно да ли се обликом презента у оваквим реченицама исказује временско или модално значење. Тако је у следећем примјеру.

7. Зашто је тамо не тражите? (Вулетић, 294)

У овом случају шири контекст дозвољава и једно и друго тумачење презента.

Како се види, негирани презент у упитној реченици може да има различита значења: временско или модално. То важи и за перфективни и за имперфективни презент. Перфективни презент у овој реченици најчешће има модално значење. Ту се јављају два случаја. Први случај је кад у упитној реченици говорно лице тражи разлог зашто лице у позицији субјекта радње неће или не може да изврши радњу и уједно изражава подстицај лицу у позицији субјекта да ту радњу изврши. При исказивању оваког значења упитна реченица се јавља у дијалогу, и то најчешће у таквом дијалогу гдје су и говорно и лице у позицији субјекта радње именоване презентом. Други случај је кад се презентом у упитној реченици пита зашто лице у позицији субјекта радње неће или не може да изврши радњу именовану негираним презентом. Ове реченице се чешће јављају у монологу. И у овом случају је могуће да се реченица јавља у дијалогу, али саговорник говорном лицу није лице у позицији субјекта већ лице у позицији објекта радње. Обликом перфективног презента у овим реченицама може се исказивати и временско значење, кад се њиме исказује негирана садашња нереференцијална радња.

Симетрична је ситуација и кад је ријеч о негираном презенту имперфективних глагола. Разлика је у томе што се сада чешће исказује временско значење. Презент овдје, дакле, исказује садашње референцијалне или садашње нереференцијалне радње. Модално значење се исказује рјеђе.

Да ли се презентом у овим реченицама исказује временско или модално значење, утврђује се у оквиру контекста.

ИЗВОРИ

- Андрић — Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*, Удружени издавачи, 1981.
 Ћосић — Добрица Ћосић, *Далеко је сунце*, Просвета Београд, 1963.
 Лалић — Михајло Лалић, *Лелејска гора*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1980.
 Селимовић — Меша Селимовић, *Дервиш и смрт*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1977.
 Вулетић — Анђелко Вулетић, *Девето чудо на истоку*, Свјетлост, Сарајево, 1972.

DAS NEGIERTE PRÄSENS IN FRAGESÄTZEN

Zusammenfassung

In der Arbeit werden die Bedeutungen analysiert, die das negierte Präsens in serbokroatischen Fragesätzen haben kann. Nach einer kurzen Diskussion über den Forschungsstand bestimmt der Autor den eigenen Standpunkt zu dieser Frage. Die relevante Opposition *referentiell:nicht-referentiell* als eine Eigenschaft der Verbalhandlung führt der Autor in die Erörterung ein. Ein solches Präsens, mit perfektivem oder imperfektivem Verbalaspekt, kann temporale oder modale Bedeutung haben. Der Unterschied liegt darin, daß das perfektive Präsens, wie in anderen Fällen auch, nur gegenwärtige nicht-referentielle Handlungen ausdrückt. Es hat sich gezeigt, daß die einen Bedeutungen des Präsens in diesen Sätzen öfter in einem dialogischen Text realisiert werden, die anderen jedoch öfter in monologischen Texten. Bei der Identifizierung der Bedeutung dieses Typs muß man meist vom Kontext ausgehen, der weiter ist als der Fragesatz selbst.